

Jens Nilsson, 1. Mosebok og stjernene

Tarald Rasmussen

Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo

tarald.rasmussen@teologi.uio.no

Abstract

Jens Nilsson is one of few well known early modern humanists in Norway. He was a bishop in Oslo in the late 16th century and published several books in Latin in Rostock. He also left behind important manuscripts for posthumous publication. His humanism has primarily been recognized in terms of literary reception of ideals from Antiquity in his poems, and most of all in his *Elegidion*, a poetic text written after his daughter passed away in 1581. However, Jens Nilsson's humanistic interests also contributed to his occupation with Old Norse literature, as a specific Norwegian way of forwarding the humanist *ad fontes* slogan. And maybe even more important: Jens Nilsson deserves to be recognized as an exponent of typical North European humanism in his quite elaborate writings on astronomy and astrology. Here he is part of a network deeply influenced by new scientific ideals from the university of Wittenberg, attempting to reform not only theology, but the whole way of thinking and arguing in schools and universities. In the Wittenberg vision for a new science and a new methodology, astronomy played a vital role.

Keywords:

- Jens Nilsson,
- Norwegian humanism,
- Genesis,
- Astronomy,
- Astrology,

Forord

Gjennom mange år har jeg hatt gleden av et omfattende samarbeid og et godt vennskap med Arne Bugge Amundsen. Arne kombinerer på en sjelden måte det å være grundig og nøyaktig når det gjelder detaljer med det å være kreativ og offensiv når det gjelder problemstillinger og teoretiske tilnærminger til det han forsker på. Et sentralt forskningsfelt gjennom store deler av hans karriere har vært den norske protestantiske geistligheten, især på 1700- og 1800-tallet. Dette var en periode i norsk historie der prester fylte en helt avgjørende rolle som offentlige embetsmenn, med oppgaver og ansvar (og interesser) som strakk seg langt ut

over det vi i dag forbinder med prester og religion. Arne har i en lang rekke publikasjoner og foredrag gitt viktige bidrag til å forstå og verdsette denne siden av norsk historie. Denne artikkelen er et forsøk på å følge opp et slikt arbeid med det norske presteskapets historie, med fokus på en biskop som rett nok var godt skolert i teologi, men som kanskje likevel var vel så interessert i astronomi og astrologi.

Luthersk humanisme

Den lutherske reformasjonen i Nord-Europa på 1500-tallet la mye vekt på å utdanne en elite som kunne fremme dens idealer og målsettinger. En stor andel av

denne eliten ble utdannet som teologer. Mange av disse teologene dyrket brede faglige interesser, og når det gjelder den tidlige lutherske perioden, altså annen halvdel av 1500-tallet, omtales mange av disse teologene gjerne først og fremst som humanister, siden de i stor grad var preget av idealer fra humanistisk dannelselse på 1500-tallet. Jens Nilssøn (1538–1600) var en slik tidlig luthersk humanist.

Han var biskop i Oslo fra 1580 til sin død i 1600. Før han ble biskop hadde han i mange år vært lærer og deretter (fra 1573) rektor ved katedralskolen i byen. Han er kjent som den mest profilerte av de såkalte Oslo-humanistene, fikk publisert flere bøker mens han levde, og etterlot seg også flere manuskripter som er blitt utgitt etter at han var død. Det mest kjente av dem er visitasprotokollene, utgitt av Yngvar Nielsen som en av de viktigste kildene til levdt liv i Norge på 1500-tallet (Nielsen 1885).

Enkelte sider av Jens Nilssøns humanisme er blitt grundig undersøkt av forskere de siste årene (Grøgaard 2021). Det gjelder kanskje først og fremst hans latinske dikt. Flere kjente 1500-tallshumanister – blant annet i Danmark – dyrket poetiske sjangre med forbilder i antikken.¹ Jens Nilssøns mest kjente tekst innenfor dette området er sørgediktet *Elegidion* som han skrev etter datterens død i 1581. Det er på hele 900 verselinjer, er naturligvis skrevet på latin i klassisk versemål, og har blitt studert og tolket av norske forskere (Kraggerud 2000).

I det følgende er målet å kaste et litt bredere lys på hva den humanistiske profilen innebærer i Jens Nilssøns tilfelle: hvor den

henter inspirasjon fra og hvordan den kommer til uttrykk også på andre måter enn i de latinske diktene. Målet er først å belyse hvordan universitetsmiljøet i Wittenberg ikke bare var et sted der man lærte seg teologi. Det var i høy grad også et kraftsenter til fremme av humanistiske idealer. Jens Nilssøns humanistiske nettverksforbindelser – via København og Rostock – til nettopp dette Wittenbergmiljøet kan fortjene en tydeligere belysning enn de ellers gjerne får. I forlengelsen av dette første temaet skal så én bestemt side ved Jens Nilssøns humanistiske engasjementet omtales nærmere: nemlig hans interesse for astronomi og astrologi.

Jens Nilssøn – København og Niels Hemmingsen

Selv om Jens Nilssøn var født i Oslo, hadde han likevel fra tidlig av også tette bånd til Danmark. Etter farens død i 1549 tok moren ham med dit ned. Der gikk han på skole både i København og i Roskilde. Senere gikk han også noen år på skole i Oslo før han i 1556, 18 år gammel, ble innskrevet som student i København.

Dette var nettopp på den tiden da teologen Niels Hemmingsen var i ferd med å bli en dominerende figur ved det samme universitetet (Sommer, Danmarks Nationalleksikon). Han hadde vært professor ved *artes*-fakultetet i København siden 1543, først i gresk og deretter i dialektikk, og i 1557 – rett etter at Jens Nilssøn var begynt som student – ble han forfremmet til universitetets mest prestisjefylte stilling: førstesteprofessor i teologi. Det er verdt å merke seg at før man fikk en slik stilling, var det vanlig at man

1. Særlig kjent i Danmark var Erasmus Laetus eller Rasmus Glad. Han hadde en teologisk doktorgrad fra Wittenberg og ble professor i teologi ved universitetet i København, men er mest kjent for sin store produksjon av poetiske tekster etter litterære forbilder fra antikken. Mange av tekstene var hyllingsdikt, andre befattet og med Danmarks historie (Andersen, Danmarks Nationalleksikon). Et 150 siders hyllingsskrift av Erasmus Laetus om Christian IVs fødsel og død i 1577 er tilgjengelig i en utmerket kritisk utgave med oversettelse til dansk (Skovgaard Petersen & Zeeberg 1992).

hadde bred erfaring fra undervisning ved det filosofiske *artes*-fakultetet, der man arbeidet med de såkalte frie kunster (*artes liberales*): *trivium* (grammatikk, retorikk og logikk) og *quadrivium* (aritmetikk, geometri, musikk og astronomi). Dette var fundamentet som arbeidet ved de høyere fakultetene (teologi, jus og medisin) skulle bygge på.

Niels Hemmingsen var på sin side svært nær knyttet til universitetet i Wittenberg, og da først og fremst til dette universitetets mest vidgjetne humanist: Philipp Melanchthon. Også Melanchthon hadde (bare 19 år gammel) startet sin karriere som professor i gresk ved *artes*-fakultetet i Wittenberg i 1518, men ble i 1525 oppgradert til en stilling der han fritt kunne forelese i hva han ville både ved det filosofiske og det teologiske fakultetet. Dette spillerommet benyttet han i de følgende årene, fram til han døde i 1560, til å forelese og publisere innenfor et særdeles bredt spekter av fagområder: ved siden av teologien ikke bare innenfor de språklige (*trivium*) og de matematiske (*quadrivium*) delene av de frie kunster, men også innenfor jus (Frank 2017:451–608). For tilreisende studenter i Wittenberg var han en hovedattraksjon. Noen av dem fikk bo i hans hus like ved siden av universitetet mens de studerte, og flere av disse (deriblant Niels Hemmingsen) var i videre brevkontakt med sin lærer også etter at de hadde forlatt Wittenberg og reist hjem (Lausten 2002). Når man studerer Hemmingsen, er det lett å se at han både i valg av temaer og i måte å tenke på er sterkt påvirket av Melanchthon (Rasmussen 2017).

Jens Nilsson – Hallvard Gunnarssøn og Rostock

Tilknytningen til Niels Hemmingsen i København og studieårene der var ikke Jens

Nilssøns eneste kobling til Wittenberg-humanismen. Ved katedralskolen i Oslo fikk han de siste tre årene, mens han var rektor, en ny yngre kollega – Hallvard Gunnarssøn – som hadde hatt det meste av sin studietid ved universitetet i Rostock. Universitetene i København og Rostock var definitivt de viktigste episentrene som fremmet ikke bare de teologiske, men også de humanistiske idealene fra universitetet i Wittenberg. Mens København hadde Niels Hemmingsen, hadde Rostock David Chytraeus som frontfigur i denne sammenhengen. Også Chytraeus hadde tilbrakt mange år i Wittenberg og var i likhet med Hemmingsen nært knyttet til Melanchthon. Hallvard Gunnarssøn ble ved siden av Jens Nilsson en av Oslo-humanismens viktigste forfattere, og påvirkningen fra Melanchthon via Chytraeus er igjen lett å spore (Ekrem 1996).²

Denne lille skissen viser at den såkalte Oslo-humanismen med fordel kan studeres med slike nettverksforbindelser som bakteppe. Her er det ikke bare en kort humanistisk oppblomstring i Oslo som var i kontakt med og påvirket fra henholdsvis København og Rostock. Bak disse kontaktene sto universitetet i Wittenberg med sin sterke utstråling og med sitt program, ikke bare for en ny teologi, men for en ny giv innenfor hele universitetet og innenfor alle vitenskaper. I spissen for denne offensiven sto Philipp Melanchthon – med sine to viktigste talsmenn og forkjempere i det nordlige Europa: Hemmingsen og Chytraeus.

Ny giv i Wittenberg

Den lutherske reformasjonen i Wittenberg var ikke bare en religiøs bevegelse. Den var også forankret i et nytt syn på kunnskap og utdanning, og bidro dermed til å endre mer enn bare teologien. Målet var å få til en ny

2. Hallvard Gunnarssøn var særlig opptatt av historieskriving i tradisjonen etter Melanchthon.

giv for hele lærdomskulturen, for produksjon og formidling av kunnskap både ved skoler og universiteter.

Her i Nord-Europa trådte plutselig det lille provinsuniversitetet i Wittenberg, i den østlige randsonen av Det tyske riket, fram som det mest besøkte og mest populære universitetet i hele Nord-Europa. I løpet av 1520-årene steg studenttallet kraftig, og midt på 1500-tallet var det flere år med godt over 3000 årlige immatrikulasjoner i den bitte lille byen i Sachsen. Folk strømmet til fra ulike deler av Europa, mange fra øst, men også fra nord: fra Danmark, Sverige/Finnland og fra Norge.

Wittenberg trakk til seg folk fordi det var et moderne universitet. Hva betydde det på 1500-tallet? Særlig to ting: Humanisme og *via moderna* (eller nominalisme) (Oberman 1977:28–55). Begge deler var retninger eller bevegelser med et tydelig kritisk poten-

sial: Det skulle renses opp i det gamle universitetssystemet som var altfor mye preget av abstrakte og lite fruktbare skolastiske metoder og av gammelt og unyttig tradisjonsstoff. Især gjaldt dette to av de såkalt høyere fakultetene, det for teologi og det for jus.³ Den unyttige og skadelige lærdommen måtte skjæres bort og legges på skraphaugen. I stedet måtte universitetet og alle utdanninger bygges opp på nytt og forankres på trygg grunn.

Wittenbergmiljøet satset fullt og helt på en slik ny start. Man fikk nye statutter, ble frikoblet fra pavemakten (som i middelalderen hadde stått som garantist for de fleste universiteter), og man gikk i gang med å bygge opp en ny vitenskap.

Hvordan gikk man til verks? Man satset på en blanding av fornuft og sikre autoriteter. Et av den klassiske humanismens viktigste slagord er *ad fontes* (tilbake til kildene). Man

Studenter i Wittenberg, bilde fra matrikkel 1644.

3. Behovet for en ny giv var ikke på samme måte til stede innenfor *artes*-fakultetet, da det var særlig innenfor de 'høyere fakultetene' at oppgjøret trengtes. Men også *trivium* og *quadrivium* ble berørt av det nye synet på kunnskap og vitenskap.

ville tilbake til sikre kilder som var trygge å bygge på. Her var det særlig to ting som gjaldt: Bibelen og den klassiske antikken, med forfattere som Vergil, Ovid, Cicero, men også Aristoteles, Euklid og Pytagoras.

Luther var sterkt preget av en slik måte å tenke på, og bidro selvsagt ved sin spektakulære personlige historie – der han nesten var blitt brent som kjetter – til å trekke studenter til Wittenberg. Men vel så viktig var altså Philipp Melanchthon, Luthers nærmeste medarbeider. Melanchthon inntok i langt høyere grad enn Luther rollen som gründer for et nytt vitenskapssystem med humanistisk preg. Han oversatte en rekke klassiske tekster fra gresk, publiserte kompendier og lærebøker innenfor en rekke fag (deriblant logikk og retorikk), og utviklet ikke minst en grunnleggende metodelære som skulle gjelde for all vitenskap. Her viste han hvordan man ved å satse på de to pilarene: klassiske kilder og fornuften, kunne bygge opp ny sikker kunnskap og utvikle ny moderne vitenskap.

I København fulgte Hemmingsen opp denne nytenkningen, og ville være med på å bygge opp et nytt lærdomssystem i Wittenbergbevegelsens ånd. Et interessant utslag av denne utviklingen er boka *De methodis libri duo* som Hemmingsen fikk gitt ut i Rostock første gang i 1555. Dette var en metodelære helt i Melanchthons ånd, og boka kom i minst 7 utgaver fram til 1586 (Rasmussen 2015:241).

Et fagfelt som fikk et kraftig oppsving gjennom denne vitenskapsrevolusjonen, var filologien. *Ad fontes* betydde tilbake til kildene på grunnspråket, som for en stor del var gresk, men for Bibelen også hebraisk og for Cicero og andre fra den romerske antikken selvsagt latin. Studiet av klassiske språk ble en viktig del av alle universitetsstudier, og også viktig for elever ved de høyere skolene.

I tillegg ble de to fremste fakultetene: det teologiske og det juridiske, radikalt

Philipp Melanchthon, tegnet av Albrecht Dürer i 1526. Teksten under bildet sier: "Dürer klarte å tegne trekkene til den levende Philipp, men den øvede hånden kunne ikke avbilde hans sjel."

omformet gjennom den humanistiske revolusjonen i Wittenberg. For begge fagområdene fikk endringene lange ettervirkninger. En grundig og epokegjørende analyse av den rettshistoriske siden av saken finner man i Harold Bermans *Law and Revolution II*, der Wittenberg-miljøet på 1500-tallet er viet nesten 200 sider (Berman 2003; Lück & de Wall 2006).

Jens Nilsson – de norske humanistene og Norge

Wittenberg-miljøet tok ikke bare imot studenter og immatrikulerte dem. Det var også i høy grad snakk om å pleie kontakter og bygge nettverk, gjennom besøk, brevskrivning og anbefalinger. Slik oppsto det et tett og godt kontaktnett for implementering av Wittenbergrevolusjonens idealer i store deler av Nord- og Øst-Europa. Jens Nilsson var del av slike nettverk. Dette kom ikke bare til uttrykk i hans dikt med forbilder fra antikken, men også på flere andre områder. Et av dem var måten han forholdt seg til historien på.

Jens Nilssøns yngre kollega Hallvard Gunnarsson hadde i stort monn viet seg til historisk arbeid i direkte tilknytning til Melanchthon og hans bearbeiding av *Chronica Carionis*, et historieverk som første gang kom ut i 1532. Dette er et verk med en komplisert tilblivelses- og resepsjonshistorie. Det kan spores tilbake til og har navn etter Johann Carion som arbeidet som astrolog ved hoffet i Brandenburg. Men Melanchthon hadde ansvar for å få det oversatt til latin, og i tillegg for en kraftig omskriving slik at det kunne brukes som en slags universalhistorie i den lutherske reformasjonens tjeneste (Schneider 2017).

Chronica Carionis er et universalhistorisk verk der linjene trekkes helt tilbake til skapelsen, der konger og keisere spiller en viktig rolle, der historien er inndelt i epoker og der reformasjonen får en framstående plass. Hallvard Gunnarsson knyttet an til denne tradisjonen og la vekt på å plassere Danmark og de danske kongene inn i en slik lang historie (Ekrem 1996).

Men både for Jens Nilssøn og for flere av de andre norske humanistene tok interessen for historie andre veier. Den gikk hånd i hånd med en fornyet interesse for språk, og da ikke bare for de klassiske språkene gresk og latin. I tillegg ville man – i pakt med slagordet *ad fontes* – tilbake til egne norrøne kilder og den egne norske tradisjonen.⁴ For flere av dem ble det å lære seg norrønt like viktig som å lære seg gresk og hebraisk. Denne interessen måtte dyrkes som en sak for seg, og hadde ingen naturlig plass i forlengelsen av Melanchthons arbeid med *Chronica Carionis*. Her gjorde flere av de norske humanistene egne prioriteringer tilpasset den nokså uvanlige situasjonen Norge var i etter reformasjonen: et land der refor-

masjonsprosjektet ikke gikk hånd i hånd med patriotiske eller nasjonale interesser, men tvert imot var kommet i sterk konflikt med dem (Rasmussen 2020).

Et viktig anliggende for disse norske humanistene ble arbeidet for å ta vare på og oversette klassiske norrøne tekster, og da særlig sagalitteraturen. Prost Peder Claussøn Friis (1545–1614) i Valle i Sør Audnedal var den første til å lage en omfattende oversettelse av Snorres kongesagaer fra norrønt til dansk. Han sto i dette arbeidet i nær kontakt med lagmannen på Agdesiden, Jon Simonsson (1512–1575). Simonsson hadde før han kom til Holum som lagmann, også arbeidet hos erkebiskopen i Trondheim og deretter først for erkebiskopen og så som rådmann i Bergen. Her hadde han også blitt del av det humanistiske miljøet i byen (Jørgensen, Norsk Biografisk Leksikon).

Også Jens Nilssøn hadde lært seg norrønt og var med på å bidra til å ta vare på den gamle norrøne arven. En gang mellom 1567 og 1570 laget han en avskrift av en 1200-talls-tekst fra Snorres kongesagaer som senere ble gitt navnet *Jofraskinna*. Originalen gikk tapt i en brann, og er kun bevart i Jens Nilssøns avskrift. I 1567, under herredagen i Skien, utvekslet han ideer og erfaringer med Peder Claussøn Friis, som også var til stede der (Ekrem 1995a:220–221).

Denne humanistiske interessen for det norrøne er bemerkelsesverdig i seg selv. Det var først og fremst de norske, og ikke de danske humanistene som holdt på med dette. For de norske humanistene, som for det meste også var teologer, var det en måte de kunne knytte reformasjonens idealer sammen med nasjonale interesser. Den norske reformasjonen ble jo ellers av mange – og med god grunn – oppfattet som et poli-

4. Også Yngvar Nielsen påpeker denne sammenhengen mellom arbeidet med den norrøne arven og den humanistiske orientering hos Jens Nilssøn (Nielsen 1885:CXXXVII)

tisk overgrep, der en ny tro kom hånd i hånd med et nytt dansk overherredømme. Pleien av den norrøne arven kunne bøte litt på dette.

Skolene – 1. Mosebok og astronomien

Den sosiale konteksten for de norske humanistene var først og fremst domkapitlene eller skolene i stiftsbyene, og da især skolene i Oslo og i Bergen.⁵ Domkapitlene hadde vært de viktigste lærdomssentrene i landet i middelalderen, og flere av dem bevarte også deler av denne rollen etter reformasjonen. Den mest kjente Bergens-humanisten, Absalon Pederssøn Beyer (1528–1575), var lektor ved katedralskolen i Bergen, og Jens Nilssøn var rektor ved skolen i Oslo i åtte år (1563 til 1571) før han ble biskop. Her sto et humanistisk pensum i fokus. For noen kunne skolegangen forberede til videre studier, først og fremst i København.

En humanistisk orientert katedralskole skulle selvsagt gi opplæring i klassisk dannelse fra antikken og i viktige redskapsfag fra *trivium* og *quadrivium* innenfor det man kalte det filosofiske området (*artes*). I tillegg skulle man – i pakt med reformasjonens idealer – arbeide med Bibelen (Garstein 1990).

Jens Nilssøn har etterlatt seg flere bibelkommentarer, og det han er aller mest opptatt av å kommentere, er 1. Mosebok (Genesis) i Det gamle testamente. Både i tradisjonen fra middelalderen og på reformasjonstiden var 1. Mosebok en helt sentral tekst i Bibelen. Den var blitt kommentert i egne verker av en lang rekke teologer fra oldkirken av, og Luther brukte de ti siste årene

av sitt liv til å holde en utførlig og detaljert forelesningsrekke over alle de femti kapitlene i 1. Mosebok. David Chytraeus i Rostock var også sterkt opptatt av 1. Mosebok, og utga flere kommentarer som ble trykt i mange opplag. I det digitale biblioteket for etter-reformatorsk litteratur er det registrert 7 Genesiskommentarer fra David Chytraeus, de fleste publisert i Wittenberg. Publiseringsårene spenner fra 1557 til 1590.⁶ Den siste er en utgivelse der Genesiskommentaren inngår i en større serie med kommentarer til alle de fem mosebøkene. Chytraeus' Genesiskommentarer tar gjerne (likvis også Luthers store kommentar) for seg hele teksten i 1. Mosebok, og legger stor vekt på hvordan det som står der forholder seg til (*referant ad*) og kan styrke lærepunkter i den kristne dogmatikken.⁷

Det er ikke sannsynlig at Jens Nilssøn har hatt tilgang til Luthers store Genesiskommentar (som ble utgitt etter Luthers død på grunnlag av andres forelesningsavskrifter), men Genesisforelesningene til David Chytraeus har han uten tvil kjent og også brukt: Jens Nilssøn har i sine Genesiskommentarer flere henvisninger til den lærde professoren i Rostock.

Jens Nilssøn første kommentar til 1. Mosebok kom ut i 1583 (*Epideigma*), den andre i 1597, tre år før han døde. Den siste av disse to, den fra 1597, er nok den som ligger nærmest den lutherske kommentartradisjonen slik den foreligger især hos Chytraeus. Samtidig er den ikke mer enn et tilløp til en slik kommentar; den er skrevet som en innledning (*prooemium*), som ifølge

5. Nye undersøkelser kan tyde på at også domkapitlet i Trondheim – trass i tiltak for å demontere det gamle erkebispesetet – kunne fortsette som et intellektuelt senter med en ny giv etter reformasjonen (Njåstad 2018).

6. Alle tilgjengelige i det digitale «Post Reformation Digital Library», sml. http://www.prdl.org/author_view.php?s=140&limit=20&a_id=545&sort=.

7. «Referant igitur Studiosi in lectione Genesis præcipuas sententias & historias ad hæc decem membra Doctrinæ Christianæ» (Chytraeus 1557:B3r).

tittelbladet ble foredratt i *Lectorio Asloensi* på en lørdag i april 1597 (Kraggerud 2004: 274). Jens Nilssøn legger her – akkurat som Chytraeus – stor vekt på det dogmatiske innholdet man kan trekke ut av teksten, og er især opptatt av de første kapitlene i Genesis (skapelsen av verden og av mennesket, deretter fristelsen og syndefallet). Teksten – omtrent 25 sider – framstår langt på vei som et sammendrag av teologiske synspunkter som er å finne ikke minst hos Chytraeus. Et *proemium* stiller helt klart i utsikt en fortsettelse som vi ikke vet om det ble noe av. I alle fall er det ikke overlevert tekster til en slik fortsettelse.

Den første kommentaren til Genesis er mer interessant, ikke minst når det gjelder å belyse Jens Nilssøns rolle som humanist. Her, i 1583, er det ikke først og fremst en luthersk utlegningstradisjon den nye biskopen i Oslo knytter an til. I stedet kobler han seg på en svært gammel tolkingstradisjon som gjerne går under navnet *hexaemeron*, og som først og fremst konsentrerer seg om én ting: nemlig om å belyse og diskutere skapelsen av verden.⁸ *Hexaemeron* er gresk og betyr 'seks dager': altså de seks dagene Gud trengte for å skape himmelen og jorden. Fortellingen om dette er å finne i Genesis kapittel 1 samt de tre første versene i kapittel 2 (som også handler om at Gud hvilte den sjuende dagen). Skapelsen av mennesket og syndefallet er ikke et tema i *hexaemeron*-tradisjonen.

Egne traktater som har utgangspunkt i og kommenterer skapelsens seks dager er å finne tilbake til 300-tallet, og har fulgt den teologiske tradisjonen gjennom hele middelalderen. Både de greske og de latinske teologene på 300- og 400-tallet skrev egne

verker innenfor denne sjangeren. Johannes Khrysostomos er berømt representant for en slik gresk tradisjon, mens kirkefaderen Ambrosius skrev et av de mest leste *Hexaemeron*-verkene i den latinske tradisjonen. Sjangeren var først og fremst tilpasset undervisning: den skulle med Bibelen i bunnen gi kunnskap om hvordan verden var blitt til, hvordan den så ut og hvordan den var å forstå. Litt dogmatikk kunne det også være plass til, men da handlet det ikke om spesielt lutherske temaer. Det viktigste temaet som dukker opp er gjerne læren om treenigheten, og det skyldes at det i kapittel 1 både er tale om Gud, om ordet («ordet ble kjød») og om Guds ånd. Dermed mente man at forfatteren av Genesis tok høyde for at det var den treenige Gud, og ikke bare Gud Fader, som hadde skapt himmelen og jorden.

Men ellers var kommentarene til skapelsens seks dager først og fremst et sted der man hadde anledning til å tale om og tolke verden. Utover på 1800-tallet ga teologene mer og mer opp å fortolke verden, og overlot dette til naturforskere. Men både i middelalderen og etter reformasjonen var det en selvsagt ting at det å fortolke og forstå verden var en felles oppgave som også angikk teologene. Med Bibelen som normativ tekst gjaldt det å forstå verden både med referanse til det som sto der og til det man så og erfarte rundt seg. Slik var det også for Jens Nilssøn.

En Genesis-kommentar som føyer seg så tydelig inn i denne *hexaemeron*-tradisjonen finner man ikke hos Chyträus, og heller ikke hos Luther. I Jens Nilssøns tilfelle ligger det nær å tenke at han valgte denne gamle sjangeren både fordi den gjennom tradisjonen var tilpasset undervisning i skolen, og fordi

8. Inger Ekrem mener interessen for naturen som Jens Nilssøn demonstrerer var «inspired, of course, by Tycho Brahe» (Ekrem 1995a:220). Mer treffende er det nok å si at en nysgjerrighet og interesse knyttet til å forklare og forstå naturen var del av *hexaemeron*-sjangeren helt fra tidlig av, og at Tycho Brahe her neppe var den viktigste inspirasjonen.

den ga ham en særlig god mulighet til å følge opp en av sine viktigste humanistiske interesser, nemlig astronomien. Et viktig tema i Genesis 1 er hvordan Gud skapte himmelen og stjernene, og her gir teksten god anledning til å knytte bibeltolkningen sammen med astronomien og astrologien. Denne anledningen benyttet Jens Nilssøn seg av, og sammenlignet med forelegget i David Chytraeus' Genesisforelesninger, går Jens Nilssøn her helt klart sine egne veier.⁹

Det er godt dokumentert at Jens Nilssøn var interessert i astronomi: han hadde siden studietiden i København hatt god kontakt med Tycho Brahe, og hadde også besøkt den berømte astronomen på hans observatorium på Hven. Jens Nilssøns første publiserte arbeid er et lite dikt om en komet (*De portentosio cometa*, Kraggerud 2004:26–36). Han hadde selv observert kometen 10. november 1577, og fikk trykket diktet i Rostock samme år (Kraggerud 2000:549–550). Her baserte han seg på den ene siden på egne observasjoner, men var samtidig del av en tydelig trend.

Kometskrifter var populære i den lutherske offentligheten på denne tiden. Også David Chytraeus ga samme år, 1577, ut en traktat om kometen (Chytraeus 1577).¹⁰ Og i århundret som fulgte, fram til ca. 1680, ble det publisert flere hundre ulike kometskrifter i de protestantiske områdene. Ganske mange av dem er bevart. For eksempel har det historisk viktige *Marienbibliothek* i Halle en samling på over 100 slike skrifter.¹¹ Både for Jens Nilssøn og for

Chytraeus var observasjonen av kometen i 1577 først og fremst en skremmende ting,¹² som utfordret og forstyrret den grunnleggende innsikten i verdens orden som arbeidet med astronomi ellers kunne gi.

Melanchthon og astronomien som fundament for naturerkjennelse

Jens Nilssøn var i 1577 opptatt av den skremmende kometen, som helt uventet dukket opp på himmelen. Det var lett å tolke den som tegn fra Gud på en ulykke som var i vente. Men han var også – og kanskje enda mer – opptatt av stjernehimmelen som en fast og pålitelig del av Guds orden fra skapelsen av. Slike interesser var typiske for mange humanister på 1400- og 1500-tallet, og de var en spesielt viktig del av arven fra Melanchthon og Wittenberg-miljøet.

Teologien og jusen var vitenskaper som var blitt mye ødelagt av skolastikk og kanonisk rettslære. De sju frie kunster, derimot, med astronomien som den ypperste av de sju, utgjorde fortsatt et fundament man kunne bygge en ny vitenskap på. Og mens humanistkongen Erasmus av Rotterdam i Basel prioriterte de språklige disiplinene innenfor *trivium* (retorikk logikk og grammatikk), var Melanchthon minst like opptatt av å fremme de matematiske og naturvitenskapelige disiplinene innenfor *quadrivium*. Mens Erasmus av Rotterdam mente dette mest var noe for spesielt interesserte, spilte de matematiske disiplinene helt fra tidlig av i Tübingen-tiden en sentral rolle i Melanchthons humanistiske vitenskapsunivers (Met-

9. På 1630-tallet, en generasjon etter at Jens Nilssøn var død, ga presten Anders Arrebo ut en *Hexameron* som epos på klassisk versemål. Her er en humanistisk interesse for å innfri episke forbilder et sentralt anliggende.

10. Den kom ut sammen med en beretning om den nye stjernen som var blitt observert i 1572, og som både Tycho Brahe og Johannes Kepler hadde beskrevet i egne avhandlinger.

11. Et særlig oppsving fikk denne sjangeren etter 1618, da en spektakulær kometobservasjon skjedde parallelt med starten på 30-årskrigen (Meinel 2016:66).

12. Chytraeus skriver i innledningen til traktaten om kometen han hadde sett i november 1577: «Wir sehen abermal ein schrecklichen Cometen am himel brennen, und seine schedliche stralen weit und breit von sich anstrecken» (Chytraeus 1577:Biiir).

huen 1996:386–387). Selv om kurfyrsten i 1525 hadde forfremmet ham fra å være professor innenfor *artes* til også å være professor i teologi, foretrakk han også etter dette helst å drive undervisning innenfor *artes liberales*.

Melanchthon var selv sterkt interessert i matematikk, astronomi og naturfag, og mente alle barn måtte lære det på skolen. Han hadde skrevet traktater både om astronomi og om astrologi (Melanchthon 1542 og Melanchthon 1535b), og i tillegg blant annet et rosende forord til samtidens mest innflytelsesrike traktat om planetene: Georg von Peurbachs *Theoricae Novae Planetarum* (Melanchthon 1535a), et verk som forbedret og videreutviklet antikke (ptolomeiske) teorier om dette temaet.¹³ Melanchthon var sikker på at planetenes bevegelser var underlagt lover om årsak og virkning. Og siden de beveget seg i en høyere og uforstyrret sfære, kunne man ved studiet av planetene også oppdage grunnlover for fysikken som i sin tur kunne anvendes på utforskning av naturen her på jorden.¹⁴

For Melanchthon var planetene og stjernehimmels rene harmoni og lovmessighet ikke bare et urbilde som kunne hjelpe til å forstå mer urene former for kausalitet og lovmessighet på jorden. Deres lovmessighet er bygd på matematikkens rene lover, og i stjernehimmelen er disse lovene omsatt i synlig virkelighet. Derfor er det om å gjøre for mennesket å bruke øynene til å observere stjernene og himmellegemene: å studere alt dette er «rett og rimelig for menneskenat-

turen, akkurat som det å svømme er det for en fisk og det å synge er det for en nat-tergal.» Planetenes harmoniske bevegelser speilet også noe guddommelig. «Gud ønsker at kunnskap om disse vidunderlige baner og makter skal lede oss til kunnskap om det guddommelige» (Melanchthon 1535:816; Methuen 2001:401).

I det lutherske Sachsen ble denne sterke oppvurderingen av astronomiens betydning tidlig også fulgt opp på det praktiske planet. For lutheranernes sterke mann etter den schmalkaldiske krig, kurfyrst August med residens i Dresden, var astronomien viktig. Han fikk blant annet mellom 1563 og 1568 bygd for seg et spektakulært 'planetur': et stort og kunstferdig utsmykket instrument som kunne angi hvor hver enkelt av planetene befant seg til en bestemt tid, og også hvordan hver av planetene beveget seg i sine baner. Uret var bygd ved hjelp av samtidens astronomiske innsikt, og det er fortsatt utstilt i Dresden i den såkalte *Mathematisch-Physikalischer Salon* ved de statlige museene.¹⁵ August var fra 1548 til 1585 gift med Anna av Danmark, søster til den dansk-norske kongen Frederik II, og kontaktene mellom det danske og det sachsiske hoffet var på denne tiden tette.

Jens Nilssøns tekst

I *Epideigma* bruker Jens Nilssøn svært mye plass nettopp på å følge opp sine astronomiske og astrologiske interesser, og han uttrykker seg klart og tydelig i Melanch-

13. Georg von Peurbachs lærebok ble til parallelt med at forfatteren holdt forelesninger om astronomi ved universitetet i Wien i 1454. Også han var en typisk humanist, med sterk interesse på den ene siden for antikkens klassiske litteratur og på den andre siden for naturvitenskap, og da først og fremst astronomi og astrologi. Han er også kjent for å ha bygd innovative astronomiske måleinstrumenter. I perioder var han engasjert som hoffastrolog eller hoffastronom både for den ungarske kongen og deretter for den tysk-romerske keiseren.

14. Claudia Brosseder (2004) har levert en utførlig analyse av arbeidet med astronomi og astrologi ved universitetet i Wittenberg fra Melanchthon og fram til et stykke ut på 1600-tallet. Under trettiårskrigen mistet Wittenberg-miljøet sin førende stilling på dette området.

15. <https://mathematisch-physikalischer-salon.skd.museum/ausstellungen/der-planeten-wundersamer-lauf/>.

thons ånd. Skapelsens dag 2 (Genesis 1,9–10) er første sted det er tale om ‘himmelen’ i bibelteksten, og her griper Jens Nilssøn sjansen og går i gang med en fire sider lang utgreiing med særlig vekt på stjernebildene på de forskjellige delene av himmelen. Det er til sammen 48 av dem, og alle sammen blir regnet opp med angivelse av hvor mange stjerner hvert enkelt stjernebilde har i seg.

Framstillingen har et sterkt preg av en lang og krevende oppramsing av detaljert kunnskapsstoff. Derfor avslutter Jens Nilssøn denne delen av sin kommentar om skapelsens andre dag¹⁶ med å sitere et huskedikt som skal hjelpe elevene med å fastholde stjernebildene. Diktet har han hentet fra en han kaller Honterus: «til støtte for hukommelsen har Honterus samlet dem [stjernebildene] i dette diktet» (Kraggerud 2004:183).

Hvem var Honterus? Kilden som Jens Nilssøn åpenbart har brukt her er ikke med i Kraggeruds noteapparat til *Epideigma*, der han omtales som «tysk humanist og reformator» (Kraggerud 2004:224). Johannes Honterus var fra Kronstadt (Brasov) i Siebenbürgen (nåværende Romania), var godt skolert og hadde bodd i flere byer i Europa før han vendte tilbake til Kronstadt og opprettet sitt eget trykkeri der i 1539. Den mest kjente av hans utgivelser er *Rudimenta Cosmographica cum vocabulis rerum* som kom i første ferdig bearbejdet utgave i 1541. Den er på typisk humanistisk vis skrevet på *hexameter* versemål, og ble en enorm suksess. Siste del av boka var illustrasjoner: dels av universet (blant annet med et bilde av *Ordo planetarum cum aspectibus* og av *Circuli sphaerae cum V. Zonis*), men også med et *Atlas minor* med kart over de viktigste landene i Europa. I en faksimile-utgave av

Kurfyrst August av Sachsens planetur, kjent som det fineste i sin tid, 118 cm. høyt og laget hos Augustus svoger, markgreve Vilhelm IV av Hessen-Kassel. Planeturet var bygd under ledelse av urmaker, instrumentmaker og astronom Ebert Baldewein i Marburg, og det var ferdig i 1568. Landgreve Vilhelm var også en av den lutherske leirenes støttespillere, og i tillegg sterkt interessert i astronomi. Han fikk innredet Europas første faste stjerneobservatorium ved sitt slott i Kassel. Den 14 år yngre Tycho Brahe var på besøk i Kassel og lot seg inspirere av Vilhelm. Vilhelm hadde først fått produsert et avansert planetur for seg selv, men det som ble laget til August i Dresden var enda mer avansert og forseggjort.

verket fra 2015 (Honterus 2015:102–130) trengs nesten 30 sider for å føre opp alle utgivelser av denne boka i tiden fram til 1692. De viktigste trykkestedene er Brasov (Kronstadt), Zürich, Antwerpen, Basel, Praha, Köln og Rostock. En av utgavene ble trykt i Rostock i 1572 (Honterus 2015:114), og med sine tette forbindelser til boktrykkere i Rostock er det ikke usannsynlig at det er denne utgaven som har vært kjent for Jens Nilssøn.

En ny anledning til å forfølge sine astronomiske og astrologiske interesser finner Jens Nilssøn når han skal ta for seg skapelsens fjerde dag: «Og GUD sa: Det bli lys på himmelhvelvingen til å skille dagen fra natten! Og de skal være til tegn på fastsatte tider og dager og år. Og de skal være til å lyse

16. Før han går over til å fatte seg i korthet på én side om jorden.

på himmelhvelvingen, til å lyse over jorden. Og det blev så» (Kraggerud 2004:189). Her bruker Jens Nilssøn enda mer plass enn i kommentarene til skapelsens andre dag, slik at de astronomiske utlegningene i *Epideigma* til sammen utgjør nærmere 40 % av hele kommentarteksten.

Epideigma er ikke et vitenskapelig verk, men en tekst til bruk i skolen. Derfor går Jens Nilssøn heller ikke veldig langt inn i de mer teoretiske argumentene for astronomiens store betydning som kunnskapsfelt for menneskene, slik man kan finne dem hos Melanchthon. Den tydeligste prinsipielle innordningen av astronomien og astrologien som kunnskapsområder finner man helt på slutten av den lange utlegning av skapelsens tredje dag:

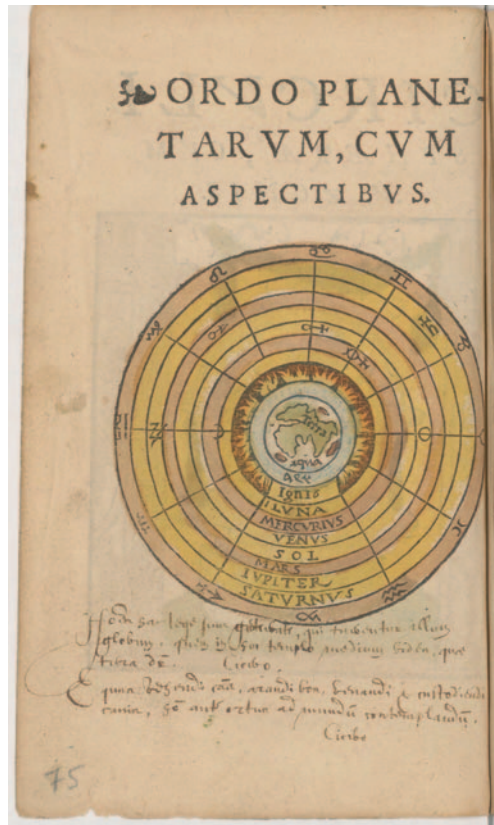
Det har vært ønskelig å gi en temmelig fyldig utredning om disse kategoriene av

vurderinger og forutsigelser, for at de unge (...) skal forstå at Guds ord og Hans makt står bak begge vitenskaper; den som lærer oss om solens, månens og de øvrige stjerners bevegelser og deres innbyrdes stilling til enhver tid, og også den annen vitenskap, som gjennom stjernenes naturgitte egenskaper lar oss undersøke og overveie de forandringer i menneskelegemet som har sitt utspring derfra og som stemmer overens med disse bevegelser. Sammen med Geometri og Aritmetikk hører disse vitenskaper inn under Matematikken, og de dreier seg om den del av Filosofien som kalles «theoriké», den teoretiske. (Kraggerud 2004:199, Oversettelse: Anne Katrine Frihagen & Bjørg Tosterud)

Astronomien er altså en matematisk vitenskap, og gir en innsikt som Gud selv står bak. Samtidig er det tale om en innsikt som man på ulike måter kan gjøre seg nytte av i verden. Uten å være altfor eksplisitt på forskjellen, opererer Jens Nilssøn med et skille mellom astronomi og astrologi i sin utlegning, så også i det siterte avsnittet. Astronomien er vitenskapen som «lærer oss om solens, månens og de øvrige stjerners bevegelser og deres innbyrdes stilling til enhver tid», mens astrologien handler om stjernenes og andre himmellegemers innflytelse på livet på jorden. Det kan være innflytelse på menneskekroppen (viktig for medisinen), men også innflytelse på en rekke andre forhold: oppdeling av tiden både i kortere etapper og lange epoker eller påvirkning på politikk og samfunnsliv.

En rekke av slike mulige innflytelsesområder som gjør det viktig å studere astronomi og astrologi blir gjennomgått i denne kommentaren til skapelsens tredje dag. Et ytterligere sitat er mer konkret når det gjelder praktiske anvendelsesområder:

«Ordo planetarum cum aspectibus», fra en utgave av Honterus' *Rudimenta Cosmographica* trykt i Antwerpen i 1550.

I tillegg til nytteverdien vi allerede har nevnt, kommer også det at begge vitenskaper, den som beregner og måler himmelen og himmelens bevegelser og den som gransker stjernenes virkninger, bidrar til forståelse av dikterne, til å få kunnskap om avstandene mellom byer og steder, til vellykket navigasjon, til pløying, såing og annet arbeid i landbruket, og framfor alt til beregning av år, måneder og dager. (Kraggerud 2004: 193. Oversettelse: Anne Katrine Frihagen & Bjørg Tosterud).

Astronomi og astrologi er dermed ifølge Jens Nilssøn viktige vitenskaper for flere yrkesgrupper: for teologer (som har ansvar for kalenderen og for festdager), for leger, for geografer og kosmografer, for bønder, for sjøfolk og endelig også for byggmestre (som kan finne fram til når det er riktig tid for å bygge).

Det er tydelig i disse sitatene at han ikke trekker noe avgjørende skille mellom astronomien og astrologien. Disse to vitenskapene hører tett sammen. Og det er et viktig anliggende for Jens Nilssøn å forsvare også astrologiens berettigelse, som en slags praktisk forlengelse av astronomien. Også her er han helt på linje med Melanchthon (Melanchthon 1535b):

Riktignok kaster de fleste¹⁷ vrak på læren om virkningen av stjernene, fordi Astrologene ofte tar feil i sine vurderinger, ikke minst når de avgir uttalelser om verdens tilstand ut fra de betydningsfulle stjernekonjunksjoner, og om luftens sammensetning på grunnlag av solens og månens og de øvrige stjerners møter og innbyrdes stilling. (...) Likevel finner jeg

at man slett ikke skal avvise denne læren. For det er en kjensgjerning at stjernene ikke er helt uten virkning eller innflytelse. Gjennom svært mange og nesten daglige bekreftelser viser nemlig stjernenes makt seg, både når det gjelder selve helbreden og følelseslivet og også hva ytre medgang og motgang angår. Dette gjelder alle mennesker, og særlig dem som omhyggelig og nøyaktig iakttar utviklingen i sitt horoskop og i andre slike varsler. (Kraggerud 2004:191. Oversettelse: Anne Katrine Frihagen & Bjørg Tosterud)

Konklusjon

Det er allment anerkjent at Jens Nilssøn hører med blant de viktige norske 1500-talls humanistene. Men tidlig nytids humanisme er en bred bevegelse som manifesterer seg på en rekke områder. Mye av den nyere forskningen som har sett nærmere på Jens Nilssøn har vært særlig opptatt av hans rørende sørgedikt *Elegidion* og tolket det i lys av antikkens poetiske tradisjon. Ikke like stor interesse har vært vist for hans arbeid med norrøne tekster som uttrykk for et humanistisk engasjement. Men enda mindre interesse har vært vist for Jens Nilssøns åpenbart sterke engasjement og interesse for astronomi og astrologi. Dette engasjementet kommer til uttrykk i flere av hans latinske tekster og hører åpenbart hjemme i en bred og levende humanistisk kontekst, – ikke bare som en følge av vennskap med Tycho Brahe.

Den høye verdsettingen av astronomi og astrologi hadde en viktig forankring i det akademiske miljøet i Wittenberg og især hos Philipp Melanchthon. Men den hadde også viktige røtter i andre deler av Europa, deriblant i de habsburgske områdene i det østlige

17. Kraggerud gjør oppmerksom på at det latinske ordet 'plerique' også kan bety 'svært mange'.

Europa. Jens Nilssøns bruk av Johannes Honterus' *Rudimenta Cosmographica*, og teksttolkningen av Genesis 1 i *Epideigma*, viser klart at hans humanisme også manifesterer seg på det astronomiske og det astrologiske området. Her profilerer han seg tydeligere enn sine to humanistisk orienterte læremestre i det lutherske Norden, nemlig Niels Hemmingsen og David Chytræus. Men han står trygt plantet i tradisjonen fra det største av lutheranernes humanistiske forbilder; Philipp Melanchthon i Wittenberg. For ham var det viktig at man i astronomien kunne finne noe guddommelig som var helt rasjonelt og lovmessig, og som både mennesket og resten av skapelsen kunne speile seg i og lære av.

Litteratur

- Andersen, Øyvind. *Erasmus Lætus*. [Online] Dansk biografisk leksikon, Danmarks nationalleksikon. URL: https://biografiskleksikon.lex.dk/Erasmus_Lætus. [Hentet 21.08.2025].
- Berman, Harold J. 2003. *Law and Revolution II. The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition*. Cambridge Massachusetts, Harvard University Press.
- Brosseder, Claudia 2004. *Im Bann der Sterne. Caspar Peucer, Philipp Melanchthon und andere Wittenberger Astrologen*. Berlin, Akademie Verlag.
- Eckle, Jutta (red.) 2016. *Auf einer anderen Erde und unter einem anderen Himmel. Zu den Kalendern, Praktiken, Prognostiken und Kommentarschriften aus der frühen Neuzeit in der Marienbibliothek zu Halle an der Saale*. Halle, Marienbibliothek.
- Ekrem, Inger 1995a. *Jens Nilsson (Johannes Nicolai) 1538–1600*. I Jensen 1995, s. 219–228.
- Ekrem, Inger 1995b. *Halvard Gunnarsson (Halvardus Gunarius) c. 1550–1608*. I Jensen 1995, s. 229–239.
- Ekrem, Inger 1996. Melanchthon – Chytræus – Gunarius. Der Einfluss des Geschichtsunterrichts und der Geschichtsschreibung in den deutschen Ländern und in Dänemark-Norwegen auf einen norwegischen Lektor (ca- 1550–1608). I Inger Ekrem, Minna Skaftø Jensen og Egil Kraggerud (red.). *Reformation and Latin Literature in Northern Europe*. Oslo, Scandinavian University Press, s. 207–225.
- Frank, Günter (red.). 2017. *Philipp Melanchthon. Der Reformator zwischen Glauben und Wissen. Ein Handbuch*, Berlin/Boston, Walter de Gruyter.
- Garstein, Oskar 1990. *Humanismen i Renessansens og barokkens Norge*, Oslo, Oslo Katedralskole.
- Grøgaard, Anna Pauline 2021. *Oslo-humanistene. En koloni i de lærdes republikk 1548–1613*. Masteroppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Jensen, Minna Skaftø (red.) 1995. *A History of Nordic Neo-Latin Literature*, Odense, Odense University Press.
- Jørgensen, Jon Gunnar. *Jon Simonsen*. [Online] Norsk biografisk leksikon, Store norske leksikon. URL: https://nbl.snl.no/Jon_Simonss%C3%B8n. [Hentet 22.08.2025].
- Kraggerud, Egil 2000. Were there Humanists in Norway? The Case of Johannes Nicolai (1538–1600). I Arne Jönsson og Anders Piltz (red.). *Språkets speglingar. Festschrift til Birger Bergh*. Lund, Skåneforlaget, s. 548–554.
- Lausten, Martin Schwarz 2002. *Den hellige Stad Wittenberg. Danmark og Lutherbyen Wittenberg i reformationstiden*. København, Forlaget Anis.
- Lück, Heiner og Heinenrich de Wall 2006. *Wittenberg. Ein Zentrum europäischer Rechtsgeschichte und Rechtskultur*, Köln,

- Böhlau Verlag.
- Meinel, Christoph 2016. Kometenschriften des 17. Jahrhunderts in der Marienbibliothek zu Halle. I Eckle 2016, s. 65–84.
- Methuen, Charlotte 1998. The Role of Heavens in the Thought of Philipp Melanchthon, *Journal of the History of Ideas*, vol 57, s. 385–403.
- Njåstad, Magne 2018. Kompetanse og kontinuitet. I Øystein Ekroll og Erik Opsahl (red.). *Nidaros erkebispedet i senmiddelalderen – et kultursentrum*, Oslo, Novus forlag, s. 61–78.
- Oberman, Heiko Augustinus 1977. *Werden und Wertung der Reformation. Vom Wegestreit zum Glaubenskampf*. Tübingen, J.C.B.Mohr (Paul Siebeck).
- Rasmussen, Tarald 2015. Rationalität und Bibelauslegung in Niels Hemmingsens *De methodis* (1555). I Herman Selderhuis og Hans Joachim Waschke (red.). *Reformation und Rationalität*, Refo500 Academic Studies vol 17, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 239–252.
- Rasmussen, Tarald 2017. Wirkung und Rezeption. Skandinavien. I Frank 2017, s. 647–658.
- Rasmussen, Tarald 2021. Olav den hellige etter reformasjonen. Om den norske reformasjonen og omkodingen av Olav til en protestantisk helgen. *Teologisk Tidsskrift*, vol 10 (4), s. 190–203.
- Schneider, Martin 2017. Philosophie. Geschichte. I Frank 2017, s. 577–590.
- Sommer, Mattias Skat. *Niels Hemmingsen, 1513–1600*. [Online] Danmarks-historien, Danmarks nationaleleksikon. URL: [https:// danmarkshistorien.lex.dk/ Niels_ Hemmingsen,_1513-1600](https://danmarkshistorien.lex.dk/Niels_Hemmingsen,_1513-1600). [Hentet 22.08. 2025].
- Chyträus, David 1557: *In Genesin Enarratio, tradita Rostochii*, Wittenberg: Johannes Kraft.
- Chyträus, David 1577: *Vom Newen Stern, Welcher Anno 1577 im November erschienen, Und vom Cometen, Welchen wir im November dieses lauffenden 1577. Jars, und noch itzund sehen (etc.)*. Rostock, Jacobus Lucius 1577 (Jacobus Lucius, 1577).
- Honterus, Johannes 2015. *Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung, Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe* (Corona/Kronstadt 1542), Hermannstadt – Bonn, Schiller Verlag.
- Kraggerud, Egil (utg.) 2004: *Johannes Nicolai: Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Melanchthon, Philipp 1535a: *Praefatio in librum Georgii Purbachii Theoricae nouae planetarum* (Melanchthon til Simon Grynaeus, januar 1535), *Corpus Reformatorum* II, 814–20.
- Melanchthon, Philipp 1542: *De astronomia et geographia*, *Corpus Reformatorum*, XI, 292–98.
- Melanchthon, Philipp 1535b: *De dignitate astrologiae*, *Corpus Reformatorum*, XI, 261–66.
- Nielsen, Yngvar 1885. *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Med innledning av Yngvar Nielsen, Kristiania, A.W. Brøgers Bogtrykkeri.
- Skovgaard-Petersen, Karen & Peter Zeeberg (utg.) 1992: *Erasmus Lætus' skrift om Christian IVs fødsel og dåb (1577)*, København, C.A. Reitzels Forlag.

Kilder: